

The Office Of The Principal and Vice - Chancellor

**PHUROFESA VHO MANDLA MAKHANYA, T̄HOHO YA YUNIVESITHI NA
MUFARISAMUTSHANTSELA**

YUNIVESITHI YA AFRIKA TSHIPEMBE

GUVHANGANO LA TSHATA YA ZWA MIGODI

FUNCTION HALL, 4TH FLOOR KGORONG BUILDING

29 LAMBAMAI 2019

Mutshimbidza mushumo, itshi sa tshiimiswa tsha akademi, ndo humbula uri ndi do thoma tshipida tsha u thoma tsha u amba hanga nga mvulatswinga yo ditikaho nga zwa akademi. Fhedziha, a thi khou toda u netshedza thalutshedzo nga vhudalo ya akademi nga ha zwa migodi na dziñwe dza tshanduko kha ndowetshumo.

Zwine nda khou toda u ita ndi u netshedza thalutshedzo yo tandavhuwaho, hu na muhumbulo wa u vhudzisa mbudziso ya ndeme: Ndowetshumo ya zwa migodi ya Afrika Tshipembe yo livha fhi? Izwi ndi

khou zwi ita ndi na ndavhelelo ya uri Minisiṭa vha ḁo ri ṅetshedza dziṅwe dza phindulo dza ṅila dza kushumele kha vhunzhi ha mbudziso dzashu, nahone arali zwi tshi konadzea u fhindula miṅwe ya mihumbulo ye nda i dzinginya.

U itela u swika hune ra vha hone ṅamusi, ndi khou dzinginya uri ri sedze murahu nga ha uri migodi yo bvelela hani kha shango ḽashu. Izwi ri tea u zwi ita u itela u lingedza u wana pfunzo dzine ra nga dzi shumisa kha nyimele ya ṅamusi.

Ri tshi khou humbula zwo bulwaho afho ṅṭha, ndi khou tama u sumbedza vhupo vhuṅa vhune nda tenda uri ndi ha ndeme arali ri tshi khou tea u tandulula dziṅwe dza khaedu dzine sekithara ya zwa migodi ya khou ṭangana nadzo kha ḽa ṅamusi.

Tsha u thoma, ndi khou ṭoḁa u lavhelesa nga u bonya ha iṭo kha tshikalo tshihulwane tsha mveledziso ya zwa migodi kha ḽa Afrika Tshipembe. Ndi khou shumisa ipfi “tshikalo tshihulwane” ngauri zwa migodi kha ḽa Afrika Tshipembe a zwi ngo thoma nga tshifhinga tsha ḁanaṅwaha 19. Ngudo dzi re na tshivhalo dzi sumbedza uri zwa migodi kha ḽa afrika Tshipembe ndi zwa kalekale u tou nga vhathu.¹

Tshavhuvhili, ndi ɔ̣o ṭhathuvha nga u pfufhifhadza dziñwe dza khaedu dza zwino dzo livhanaho na sekithara.

Tshavhuraru, ndi ɔ̣o dzinginya miñwe ya mihumbulo miswa ine ya nga lavheleswa.

¹ kha vha sedze, sa tsumbo: Evers, TM & Van der Berg, RP (1974) Ancient Mining in Southern Africa, with reference to a copper mine in the Harmony Block, North-Eastern Transvaal, *Journal of Southern African Institute of Mining and Metallurgy*, Volume 74, Number 6, 1 January 1974, pp. 217–226; More, CE (1974) Some Observations on ‘Ancient’ Mining at Phalaborwa, *Journal of Southern African Institute of Mining and Metallurgy*, Volume 74, Number 6, 1 January 1974, pp. 227–232; and, Evers, TM (1975) Recent Iron Age Research in the Eastern Transvaal, South Africa, *The South African Archaeological Bulletin*, Volume 30, Number 119/120, pp. 71–83

Tsha u fhedzisela, ndi ɔ̣o ñetshedza vhuñwe ha vhuñedzani ha ñdila ya kushumele vhune ri nga ɔ̣i vhu shumisa.

Vhubvo ha zwa Migodi na Liga la u Thoma la Vhikhephithalisi ha Musalauno: 1870 u swika 1910, na u fhira

Kha bugu yavho ya 2005, *An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development*, Vho Charles H. Feinstein vha amba uri

mbonalo na ndila ya divhazwakale ya ikonomi ya Afrika Tshipembe zwo tšutšuwedzwa nga vhukoni ho khetheaho ha vhatu na zwiko zwa mupo vhuvhili hazwo.¹

Vho Feinstein vho bvela phanda nga u amba uri izwi zwo vha zwo khethea ngauri manwe mashango, nga maanda ayo ane o kundwa kha vhulanguli ha Europe, o vha a na tshithihi tsha izwo zwivhili, hu si vhuvhili hazwo zwothe. Izwi zwo vha zwi tshi vhangwa nga mbuno ya uri, naho vho vha vha na vhukoni kha zwa mupo, mashango aya o vha a si na vhashumi vho linganaho.

Zwi sa fani na nyimele ya vhatu vhapo vha USA, Newzeland na Australia, vhatu vhapo vha Afrika Tshipembe vho dzulela u vha vho khwaṭha kana u sa shanduka nga tshivhalo. Mbonalo yo khetheaho ya vhukoloni kha la Afrika Tshipembe yo vha i si ya u tshinyadza/fhelisa tshitshavha tshapo, fhedzi ho vha u tshi vhulunga u itela u tshi shumisa sa izwi tšhoṭea ya vhashumi yo vha yo no thoma u vha hone na u dzulela u aluwa.

¹ Feinstein, Charles H (2005) *An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development*. Cambridge, Cambridge University Press

Naho ri tshi khou t̄anganedza u shayeya ha mbalombalo dzo teaho, Vho Feinstein vho anganyela tshitshavha tshapo tshe tsha vha tshi kha 1,5 milioni mathomoni a 1800. N̄tha ha izwo ho vha hu na hafu ya milioni ya vhatu vha Europe, ine ya livhisa kha uri tshitshavha tsha shango tshi vhe kha dzi fhiraho 2 milioni.

Fhedziha, zwo vha u swika 1867, musi tshivhalo tshihulwane tsha u bwiwa ha daimane kha ̄a Kimberly, he vhukoni ha vhashumi kha shango ha shumiswa tshōthe nga n̄dila i si yavhuḁi. Mupfuluwo zwo kungwa nga daimane he ha vhangwa u shumiswa lu si lwavhuḁi matombo a aya a thengokhulu zwo t̄ut̄uwedza kha u kunga vhashumi vha Afrika u bva kha zwipiḁa zwo fhambanaho zwa shango, zwi tshi katela mashango a vhahura a Mozambique na Zimbabwe.²

Tshanduko nga mveledziso iyo, sa zwe zwa ḁo dovholola musi u bwa musuku hu tshi thoma kha ̄a Witwatersrand nga 1886, yo vha u thoma u tholwa ha vhatu vha Afrika. Vho no dzhielwa shango na ḁiwana zwi tshi vha kondela u tshila nga vhulimi, vhatu vha Afrika vho thoma u

² Turrell, Robert V (1987) *Capital and Labour on the Kimberley Diamond Fields, 1871–1890*. Cambridge, Cambridge University Press

ḡirengisela u shuma sa vhashumi vha migodini kha ḡa Kimberley na Johannesburg.

Sa zwe Vho Turrell vha sumbedzisa, vha si gathi vho kona u sa ḡirengisela u shuma vha ita zwa u rengisela zwibveledzwa zwavho zwa vhulimi vhashumi vha migodini.³

Ro sedza kha izwi ri nga wana uri ho vha na mveledziso mbili nga u thoma ha u bwa migodi nga tshikalo tshihulwane. Tsha u thoma ho vha u thona u shandukisa ikonomi ya Afrika Tshipembe u bva kha vhulimi, zwine zwa zwino ha katelavho na zwa migodi.

Tshavhuvhili ho vha u thoma ha kiḡasi ya vhashumi kha vhathu vha Afrika, zwi tshi bva kha vhashumi vha migodini nahone nga murahu ha izwo ha vha vhashumi vha dzifemeni musi Afrika Tshipembe ḡi tshi thoma u vha na dzifeme. Zwenezwo, kha tshiimo tsha mveledziso ya ikonomi na tshanduko, ri vhona u bvelela ha vhupo ha ḡowetshumo ya zwa migodi.

³ Ibid, pg. 21

Kha linwe sia, u bvelela ha vhupo ha ndowetshumo ya zwa migodi zwo livhisa kha liga la vhuvhili na la vhuraru la vhuendedzi nga tshiporo.

Ho thoma nga tshikalo tshikutu nga 1858 kha la Natal na Cape, ha itwa 100 km fhedzi nga 1870,⁴ mveledziso ya tshiporo yo aluwa nga u fhatwa ha tumekana na Kimberley nga vhuya ha vho tumekana na Witwatersrand.⁵

Zwe ra guda nga u tavyanya kha kuvhonele ukwu ndi mveledziso ya migodi nga tshikalo tshihulwane ndi uri sekithara yo livhisa hani kha nyaluwo ya ikonomi ya Afrika Tshipembe. Nga maanda, mveledziso idzi dzo livhisa kha mveledziso ya sisiteme ya vhekhephithalisi ya Afrika Tshipembe, ye ya thoma u vha na mbonalo na tshivhumbeo zwi tshi ya nga muvhala.

Zwothe, sa zwine ram aba I tou vha divhazwakale.

Zwino ndi ngani ndi tshi khou disa izwi zwithu zwothe nga ha zwo bvelelaho kha divhazwakale kha mushumo une wo livhiswa kha u thathuvha khaedu dza zwino dzine sekithara ya khou tangana nadzo?

⁴ Inggs, E.J (2016) *Economic History of South Africa – MO001 for ECS2609*. Pretoria, University of South Africa. Pg. 160

⁵ Ibid, pgs. 160 & 165

Dziñwe dza khaedu dza Zwino dza Sekithara ya zwa Migodi

Mutshimbidza Mushumo, ngudo yo angalalaho na t̄hathuvho yo dzhenelelaho ya ðivhazwakale ya ndowetshumo ya zwa migodi zwi sumbedza uri, uri ri kone u pfesesa khaedu dzine ro livhana nadzo ñamusi, ri tea u lavhelesa murahu ri kone u pfesesa uri ro swika hani fhanu.

U bva mathomoni azwo, ndowetshumo ya zwa migodi yo vha i sa kateli vhathu vhothe zwi tshi ya kha vhuñe. Yo vha i tshi tevhedzela na u kombetshedza maitete a zwa muvhala kha vhuñe na ndaulo zwe zwa vha zwo vhangwa nga vhukoloni na mivhuso ya u sa katela na u shumiswa nga ndila i si yavhuḍi zwi tsi ya nga muvhala.

Ndi kupfesesele kwanga uri nyambedzano nga ha Tshata ya zwa Migodi⁶ kha zwiñwe, i t̄oḍa u tandulula thaidzo iyi.

⁶ Government of South Africa (2018) *Draft Broad-Based Socio-Economic Empowerment Charter for the Mining and Minerals Industry, 2018*. Government Gazette: Republic of South Africa, Volume 636, Number 41714, 15 June 2018. Accessed on 27 April 2019 at http://www.gpwonline.co.za/Gazettes/Gazettes/41714_156_MineralandEnergy.pdf

Tshithu tsha vhuvhili tshe tsha bvelela musî ng̃owetshumo ya zwa migodi i tshi khou aluwa tsho vha u sa katelwa ha zwitshavha zwapo kha mbuelo dziñwe na dziñwe dzine vha tea u dzi wana musî ng̃owetshumo ntswa i tshi khou bveledziswa kha shango.

Kha nyimele yo leluwaho, izwi zwo vha zwi tshi vhangwa ngauri u dzhielwa mavu zwo vha zwo no fhela nga tshifhinga tsha musî hu tshi thoma zwa u bwa migodi nga tshikalo tshihulwane.

Nga nnda ha kha tsumbo dzi si gathi, u fana na zwiñwe zwa izwo zwitshavha kha la Kimberley zwe nda sumbedza afho murahu vhe vha kona u vhuelwa nga kha mbambadzo nga tshikalo tshiṭuku, vhunzhi ha zwitshavha a zwo ngo vhuelwa nga iyi mishumo ya zwa migodi.

A thi tami uri ndi nge ndi khou dzhia kuhumbulele kwa u leludza khaedu iyi ine ya vha khulwane vhukuma. Iyi ndi thaidzo ine Minisiṭa vha khou vhilaela ngaho zwavhukuma. Ndi inwe ya khaedu dzi konḡaho dza tshifhinga tshashu, ine, ndi a zwi ḡivha, uri i vhumba tshipiḡa tsha nyambedzano kha Tshata ya zwa Migodi.

Zwi do vha zwa vha khagala uri zwine zwa tea u dzhielwa nzhele a si mafhungo fhedzi a uri tshitshavha tshi vhuvelwa hani kha mishumo ya migodi ine ya bvelela kha vhupo kana tsini na vhupo havho. Ndi lushaka na nyimele ya mbuelo idzo zwine ra tea u sedza khazwo.

Tshinwe hafhu, u tshatshuvha nga u bonya ha ito ha divhazwakale ndi zwa ndeme.

Ntha ha izwo u tendela nyaluwo na u vhumba ndowetshumo ya Afrika Tshipembe, u bwa migodi ya daimane na musuku nga tshikalo tshihulwane zwo livhiswa thwii kha u thomiwa ha Yunivesithi ya Cape Town na Yunivesithi ya Witwatersrand. Izwo zwo vha zwi nga ha thodea ya vhukoni kha ha idzhinariini.⁷

Zwi nga ambiwa uri vhunzhi ha yunivesithi dzashu dzapo, dzo thomiwa hu tshi khou toda u tandulula thodea ya u swikelela dzinwe dza thodea dza vhukoni.

⁷ See <http://www.uct.ac.za/main/about/history>, and, <https://www.wits.ac.za/mecheng/history/> (Accessed on 27 April 2019)

Zwo fhambanaho zwine zwa konda u zwi talutshedza ndi uri Kimberly a yo ngo vhuya ya aluwa u vha dorobo khulwane u fana na Johannesburg. A yo nga vha na yunivesithi yayo, u swika zwenezwino. Zwenezwo yo vha i nyimele ya kale ya vhupo vhune zwiko zwa mupo zwaho zwo vha zwi tshi khou bwiwa hu na muhumbulo mutuku wa u i bveledza na u bveledza vhatu vhayo.

Zwi nga do vha zwa lavheleswa ngauralovho na kha dorobo dza migodi dza Mpumalanga.

Naho hu hone kha ndaulo ya ndisedzo khulwane ya thodea dza fulufulu dza shango nga tshivhumbeo tsha malasha ane a todea u itela u bveledza mudagasi, dorobo dzothe dza migodi kha vundu ilo dzo dzula dzi thukhu. Tshinwehafhu, a si kale, nga fhasi ha muvhuso wa dimokirasi, uri zwa zwino ro no vha na yunivesithi.

Zwino dzi dzifhio ngudo dze ra dzi wana nga u vhona izwi, na zwine zwa tea u itwa?

Minwe ya Mihumbulo Miswa ine ya nga lavheleswa

Inwe ya mbuno dza nyambedzano khulwane nga ha ikonomi ya zwa migodi kha shango lashu ndi thodea dza u bvedza ndowetshumo i vhuedzaho nga ndila yo khwaṭhaho. Uvhu ndi vhupo vhune roṭhe ri a zwi divha uri Minisiṭa ndi vhone mukoni kha u amba nga hazwo. Ri tea, nga u ṭavhanya, u tshimbidza nga u ṭavhanya khonadzeo ya u shuma ha ndila iyi.

Minisiṭa, ndi khou dzinginya uri tshiṅwe tsha zwithu zwine vha tea u zwi ita, ri tshi khou ḍadzisa kha mbuelo, zwine ndi na vhuṭanzi ha uri vha zwi ita, ndi uri sa muṅwe wa mikano hu u itela tswikelelo dza zwa migodi dza tshifhinga tshidaho ndi thodea u itela u thivhela vhukhaki ha murahu.

Izwi zwi amba mini?

Ndi khou tama u sumbedza uri tshiṅwe tsha mihumbulo ine ya tea u itwa ndi u 'vhofhekanya' tswikelelo dza zwa migodi ntswa na dzudzanyo dza u sika ndowetshumo khulwane kha vhupo.

Dorobo ntswa dzi tea u pulaniwa na u bveledzwa u mona na vhupo uvhu vhune tshithu tshihulwane ha do vha u bveledza.

A hu na thodea ya uri ndi ombedzele uri u bveledza zwi dzula zwi mutheo wa vuhovheleli ha u bvelela ha shango linwe na linwe. Zwenezwo, sa tshipida tsha ndila ya kushumele kha mveledziso, hu tea u humbulwa zwavhudi, u dzudzanya zwavhudi, na ndaulo nga vhuronwane ya u kunga vhubindudzi u itela vhupo vhuswa ha migodi.

Zwi tshi elana na fulo la u bindudza ili la u thoma mutheo wo kwhathaho wa u bveledza ndowetshumo dzo kwhathaho dza u bveledza dzi elanaho na dzi sa elaniho, dzi tea u dzudzanywa nga vhuronwane pulane dza vhupo ha madzulo a vhatu.

Ndowetshumo yo dzudzanywaho nga vhuronwane na nzudzanyo ya madzulo a vhatu zwi do livhisa kha “u thoma” zwiutuwedzi zwa u aluswa ha ikonomi zwine zwa livhisa kha mveledziso ya ndowetshumo dza tshumelo.

Ndi khou amba izwi zwothe, ndi tshi divha mikano kha zwiko zwa minerala.

Ri a zwi ḁivha zwavhuḁi zwine ḁorobo dzi re migodi dzo welwa ngazwo, dze dza vha dzi tshi khou bvelela fhedzi zwa zwino dzi khou vha ḁorobo “dzo faho” u fana na Kleinzee⁸ kha la Northern Cape.

Zwine zwa tea u ḁadza mihumbulo ya vhadzudzanyi vha matshelo ndi u vhoan uri vha nga vhona hani uri musi mveledziso dze nda dzi dzainginya dzo no bvelela, ḁorobo idzo dzi dzule dzi tshi bvelela na nga murahu ha migodi.

Khaedu ine ra khou ḁangana nayo ḁamusu a si uri ri ḁo kona na sa vhathu u shandukisa zwa u ḁitika nga zwiko zwine zwa fhela nga zwine zwa vusuludzea. Izwi ro no zwi ita, sa tsumbo dziḁwe ḁila dzo vhalaho dza raba, u fana na silikhono. Zwenezwo zwivhaswa zwa masinwa hu si kale zwi ḁo imelelwa nga zwithu zwi vusuludzwaho; izwo zwine ra zwi ḁivha, na izwo zwine ra ḁo zwi tumbula nga kha mihumbulo miswa ya santhifiki.

⁸ See <https://www.sa-venues.com/attractionsnc/kleinzee.php> (Accessed on 27 April 2019). Established in 1927, the town produced diamonds until around 2009 when De Beers downscaled and finally closed its operations. By 2011, most of the estimated 370 houses were empty, with the population having dwindled from 7 000 to 1 000.

Zwenezwo, khaedu dzashu i khou sika mishumo ya ikonomi i bvelaho phanda kha zwa migodi ine ya do sala zwi i tshi kha di vha hone kha migodi iyo. Zwi tshi tevhedza izwi, ri tea u guda ndila dzine dza khou dzudzanywa nga ayo mashango a fanaho na China na Qatar. Vhuvhili hao a khou dzhenelela nga maanda othe kha ndila yo dzudzanywaho zwavhudi ya liga la u fhedza la u bveledza na u vhuvelwa huhulu nga ole ¹¹. Ndi nga ha izwi hune guvhangano ili la vha la ndeme, u tanganyisa sekhithara ya pfunzo ya ntha, tshiimiswa tshi shumanaho na thodiso ya minerala, Mintek, Muhasho wa Zwiko zwa Minerala, na ndowetshumo.

Thodea ya Tshumisano ya Ndila ya Kushumele na Dziwe Khonadzeo

Muthu u fulufhela uri kha nyambedzano idzi hu do bvelela tshumisano nga ndila ya kushumele zwine zwa do thusa u wana thandululo kha dziwe dza khaedu dzine ro livhana nadzo. Zwenezwo ndi muhumbulo wanga uri ri dzule ro dilugisela sa yunivesithi u dzhenelela kha u wana kana u dzudzanywa ha idzo thandululo.

Yunivesithi ya Afrika Tshipembe ndi ngoho i khou dzhenelela kha maga o fhambanaho a elanaho na dziñwe dza khonadzeo dze nda sumbedza mathomoni.

Tsha u thoma, vhashumisani vhashu kha Kholeidzhi ya Mulayo vha nga dzhenelela kha u netshedza mihumbulo kha vhupo ho fhambanaho vhune ha elana na tshanduko, na uri kutshimbidzele kwa Tshata ya zwa Migodi ku nga thoma u shumiswa nga ndila de.

¹¹ See, for instance Li, S; Li, M; and Tan, J J (1998) Understanding Diversification in a Transition Economy: A Theoretical Exploration, *Journal of Applied Management Studies*, Volume 7, Issue 1, pp. 77–94; and, Morakabati, Y; Beavis, J; and, Fletcher, J (2014) Planning for a Qatar Without Oil: Tourism and Economic Diversification, a Battle of Perceptions, *Journal of Tourism Planning and Development*, Volume 11, Issue 4, pp. 415–434

Naho ri tshi khou “ita tsimbe” na mafhungo ashu a tshandukiso sa yunivesithi, kuhumbulele kwashu kwa tshandukiso kwo leluwa: tshandukiso ndeme i sa vhudziswi ine ya vha ya ndeme kha u khwaṭhisedza nyaluwo yo ṭanganelanaho ine ya shuma zwavhuḍi kha vhadzulapo vha shango ḷashu vhoṭhe.

Vhupo havhuvhili ha khonadzeo ya tshumisano hu nga vha maelana na ṭhaṭhuvho ya ikononi na mbonelaphanda.

Ndo amba mathomoni uri khonadzeo ntswa dza zwa migodi dzi tea u “baḁekwanywa” na fulo ḁa u bindudza nga u angaredza na nyaluwo ya vhupo kha vhupo ho lavheleswaho khao. Afha ndi hune nda tenda Birou ya Ṭhoḁisiso ya Maraga yashu, ine ya vha murangaphanḁa kha ḁowetshumo, i nga dzhenelela hone.

Tsha u fhedzisela, Kholidzhi ya Saints, Inzhinariḁi na Thekhinoḁodzhi, nga maanḁa Muhasho wa Inzhinariḁi ya Elekthirikhala na Migodi, vha nga kovhekana na riḁe vhukoni vhune vha vha naho. Afha ndi hune tshumisano na Mintek na muhasho wa lushaka kha mbudziso dza saithifiki na dza thekheniki ya nga lavheleswa hone.

Zwenezwo, Minisiṫa ndi khou tama u khwaṫhisedza uri ri tea u vha na nyambedzano yo ṫanḁavhuwaho, vhukati hashu sa yunivesithi, Mintek, na muhasho; u itela u lavhelesa ḁi sia na maḁwe masia a tshumisano.

Ndi musi ro lavhelesa kha khonadzeo iyi uri guvhangano ḁa ḁamusi ḁa vha ḁi takadzaho kha ḁe na u vha na mbeu ya tshithu tshihulwane na u tumbulwa ha mihumbulo miswa kha shango.

Ro dzula ro d̄ilugisela sa yunivesithi u dzhenelela kha zwiṅwe zwa izwi, mveledziso ya lushaka lwashu.

Ndo imela Khoro, Vhandaulo, Vhashumi na Matshudeni vha Yunivesithi ya Afrika Tshipembe, ndi khou vha ṭanganedza vhoṭhe

Ndo livhuwa.